

УДК 39-051 (477.82):001-051(093.3)

**СПОГАДИ ПРОФЕСОРА
СТЕПАНА АРСЕНТІЙОВИЧА МАКАРЧУКА
ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ НАРОДНОЇ КУЛЬТУРИ
ВОЛИНЯН**

Роман ТАРНАВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра етнології

Проаналізовано етнографічні сюжети у книжці спогадів професора кафедри етнології Львівського національного університету імені Івана Франка Степана Арсентійовича Макарчука “Побачене, почуте, пережите: Мемуарні мініатюри”. Народившись в с. Дуліби (нині – Гошанського р-ну Рівенської обл.), при описі свого дитинства та юнацьких років С. А. Макарчук навів значну кількість відомостей, які відображають специфіку традиційної культури волинян. Найбільше вони стосуються народного будівництва, господарських занять, звичаїв громадського побуту і вірувань, зокрема, демонології і метеорології.

Ключові слова: Степан Макарчук, спогади, Волинь, Гошанський район Рівенської області, традиційна культура.

Дня 2 грудня 2014 р. на 85-році життя відійшов у вічність – Степан Арсентійович Макарчук – доктор історичних наук, професор кафедри етнології, заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка, заслужений діяч науки і техніки України. Степан Арсентійович працював в університеті від 1973 р.: завідував кафедрами (1973–2001), був деканом історичного факультету (1976–1994). До 20-х чисел листопада 2014 р. він, як професор кафедри етнології, читав студентам лекції, керував науковим семінаром...

С. А. Макарчук – історик, етнолог, джерелознавець. Саме цим трьом галузям історичного знання він присвятив своє життя, сформувавши наукову школу етнодемографічних й етносоціальних процесів. Степан Арсентійович – автор понад 350 праць, серед яких – монографії, навчальні посібники, статті. В цій студії, присвяченій пам’яті мого Вчителя, хочу зупинитися на деяких аспектах його останньої праці – опублікованих посмертно спогадів “Побачене, почуте, пережите: Мемуарні мініатюри”¹.

Учений-джерелознавець, Степан Арсентійович завжди наголошував на важливості мемуарів як історичного джерела². Характеризуючи ці джерела, професор акцентував увагу на їхніх недоліках, які дослідник неодмінно має враховувати: на суб’єктивності (мемуарист свідомо обирає ту чи іншу позицію щодо описуваних осіб і явищ) і на тому, що мемуари, як правило, створюють з пам’яті через певний часовий проміжок після описуваних подій, що впливає на повноту їх відтворення. Натомість, серед переваг спогадів – те, що вони часто містять інформацію, яку неможливо почерпнути з інших джерел³.

Саме в жанрі мемуарів написана значна кількість публікацій С. А. Макарчука останніх років. У них тією чи іншою мірою відтворено життя Степана Арсентійовича на тлі історичних подій – дитинство та юність (“Сумна рефлексія 2013 р. на криваве “чудо” Волині 1943 р.”⁴, “Тарас Шевченко – натхненник визвольної боротьби волинських українців в роки німецької окупації”⁵), студентські роки й праця у Львівському університеті (“Історичний факультет Львівського університету у 1951–1956 роках”⁶, “З професором Григорієм Гербільським серед істориків Львівського університету. Спогад. 1951–1956 і 1973–1977 роки”⁷ та ін.), період професійного становлення як етнолога (“Етнографи Українського державного музею етнографії та художнього промислу у Львові: 1959–1965 роки”⁸).

Навесні 2014 р. Степан Арсентійович попросив мене передрукувати один із його рукописів. Це був записник зі спогадами, які професор окреслив як “мемуарні мініатюри” – принагідні записи про ті моменти життя, які вкарбувались у пам’ять і були перенесені на папір. Ці 83 записи зроблені не в хронологічному порядку (після передруку Степан Арсентійович просив розташувати їх за хронологією). Він наголошував, що це – мемуарні мініатюри (як своєрідний жанр мемуаристики), а не цілісні спогади (які планував написати в майбутньому), а тому в тексті немає інформації про всі події, свідками яких був, чи про всіх знакових особистостей його життя. Власне Степана Арсентійовича завжди непокоїла думка, що хтось може образитися, не знайшовши відомостей про себе в запланованій книзі. Проте її жанр – мемуарні мініатюри, не передбачав усеохопності.

Я запропонував Степанові Арсентійовичу, щоб він, доки я буду передруковувати рукопис, дописав ще низку мініатюр, довівши їхню кількість до ста. Ці нові тексти професор передав мені в липні 2014 р. Проте, при остаточному впорядкуванні книги кількість мініатюр перевищила сотню, тому їхню наскрізну нумерацію було вирішено замінити астерисками.

Розташування мініатюр за хронологією спричинило їхній поділ на п’ять частин, присвячених відповідно дитинству та юності (1930–40-і роки); навчанню на історичному факультеті Львівського університету (1951–1956); життєвим подіям другої половини 50-х – початку 70-х років; праці в Українському державному музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР (1959–1965); викладацькій та адміністративній роботі на історичному факультеті Львівського університету (1973–2014). Після цього текст книги (особливо її першої, другої та четвертої частин) більшість її читачів сприймають як суцільний. Хоча кожний з відзначених астерисками невеличких за обсягом спогадів, за задумом Степана Арсентійовича, варто розглядати як самодостатній.

Власне перший варіант назви книги – “Мемуарні мініатюри”. Проте, професор розмірковував над назвою книги, фактично, до жовтня 2014 р., коли текст праці мали передати до друкарні. Врешті, С. А. Макарчук зупинився на назві “Побачене, почуте, пережите: Мемуарні мініатюри”, що якнайкраще відображає

зміст книги. Насамкінець зауважу, що “Побачене, почуте, пережите” звучить, як рядок з вірша, відображаючи ту поетичну сторону характеру Степана Арсентійовича, яка завжди була йому притаманна.

Кожна з частин книги спогадів професора С. А. Макарчука є важливим джерелом для дослідження історії західноукраїнських земель, починаючи від 30-х років ХХ ст. Проте, крім власне історичного матеріалу, перша її частина (“Пам’ятні мініатюри з дитинства та юності”) містить значну кількість етнографічних сюжетів, які відображають специфіку традиційної культури волинян – населення сучасних Гошанського і частково Острозького районів Рівенської області (Степан Арсентійович зараховував ці території до західної частини Волині). Варто зазначити, що в липні 2009 р. кафедра етнології Львівського національного університету імені Івана Франка (спільно з кафедрою української фольклористики імені академіка Філарета Колесси) провела на цих теренах польову етнографічну експедицію-практику (керівники – завідувач кафедри етнології Роман Броніславович Сілецький та її доцент Володимир Васильович Галайчук). Учасники експедиції обстежили такі села, як Вільгір (базове поселення), Башине, Бугрин, Дорогобуж, Зарічне, Іллін, Колесники, Курозвани, Новоставці, Посягва, Сергіївка, Томахів, Угільці, Ясне Гошанського району та Бухарів, Завизів (Завозів), Михалківці, Оженин, Стадники Острозького району⁹. Зібрані під час цієї експедиції польові етнографічні матеріали є надзвичайно цінним джерелом для дослідження традиційної культури місцевого населення. Для прикладу зазначу, що учасник характеризуваної експедиції Віктор Немец зробив запис весілля від мешканки с. Курозвани Кічманюк Марії Оверківни (1928 р. н.)¹⁰, порівняння якого з записом відомого українського народознавця Василя Кравченка¹¹ дає можливість простежити стійкість елементів весільної обрядовості населення Курозван упродовж ХХ ст.

Польові матеріали учасників експедиції 2009 р. також підтверджують та уточнюють багато з відомостей, що містяться у спогадах С. А. Макарчука. Проте, подекуди етнокультурні реалії традиційного побуту селян Гошанщини, які навів професор, є унікальними й відсутні в інших джерелах, що засвідчує важливість аналізованих спогадів як історичного джерела.

Етнографічні відомості з мемуарних мініатюр професора С. А. Макарчука можна згрупувати в низку тематичних блоків, зокрема:

- характеристика місцевого населення;
- поселення, двір, житло;
- господарські заняття;
- звичаї громадського побуту;
- народні вірування.

С. А. Макарчук писав, що більшість прізвищ мешканців його рідного с. Дуліби та дулібських хуторів – волинсько-поліського типу – на *-ук, -чук, -юк*. Наприклад, Лящук, Макарчук, Мирончук, Мокійчук, Панчук, Данилюк, Гринюк, Савчук.

Серед т. зв. українських прізвищ (із закінченням на *-ко*, *-ло*, а також утворених від назв традиційних занять населення) – Власенко, Андрушенко, Соломко, Пашко, Дикало, Мельник. Прізвищ іноетнічного походження серед мешканців вказаних поселень була незначна кількість, у т. ч., Готліб (німецького) та Максимов (російського). У своїх спогадах Степан Арсентійович багато уваги надав і прізвиськам селян Дулібів, сусідніх сіл і хуторів. Він також торкнувся і їхнього національного складу: зазначав, що в Дулібах, наприклад, мешкало три єврейські родини – торговця зерном Бураха, який в центрі села мав своє обійстя і город, й ще двох торговців, які орендували приміщення під свої крамнички в сільських господарів¹².

Цікавою для дослідження народних стереотипів населення характеризованих волинських теренів є такий спогад Степана Арсентійовича: “У Дулібах за кожним сусіднім селом усталилось певне найхарактерніше означення. У Курозванах найбільше полюбляли мисливство та вирощування цибулі [...]; селяни Бочаниці відзначалися нестримною поведінкою на різного роду гуляннях – празниках, весіллях, хрестинах, аж до бійок, хоча у тверезості були статечними господарями; у Симонові було багато злодіїв, серед них – крадіїв коней. У Майкові ж найкраще уміли співати. Співуче село”¹³.

У контексті цього зазначу, що в роки мого студентства, під час аналізу звичаєвого права українців на науковому семінарі, Степан Арсентійович наголошував на специфіці покарань конокрадів, які побутовали в українському сільському соціумі. На них він акцентував увагу й у розділі “Громада і громадський побут” до посібника “Етнографія України”: “Найжорстокішим було покарання конокрадів. Над ними чинили самосуд і часто – жажливо безжалісний. Це пояснюється тим, що кінь у сільському господарстві був вкрай необхідним. Не було коня – не було й господаря. Крадіжка коня зупиняла нормальне життя господарства. Під час самосуду конокрада на смерть не карали, але робили таку шкоду його здоров’ю, що той залишався калікою або помирав через деякий час”¹⁴. Принагідно додам, що інформацію про специфіку сільського судочинства на Гоцанщині (зокрема, в с. Бочаниці) в середині XIX ст. навів Павло Чубинський¹⁵.

З усіх етнографічних тематичних блоків спогадів С. А. Макарчука найінформативнішим і цілісним є блок, присвячений поселенню, двору і житлу волинян Гоцанщини (відомості про цю ділянку їхньої матеріальної культури можна почерпнути також з праць Архипа Данилюка¹⁶ і Романа Радовича¹⁷). Професор писав: “Рідне село Дуліби [...] до 1939 р., коли ще було традиційним, для своїх околиць вважалось меншим середнього. Мало близько 160 дворів, 650–700 душ населення. Розміщене за 8–9 км східніше ріки Горинь*. [...] Південна частина села – Гора, мабуть, була на кілька хат дещо більшою північної – Кутка (мав 30–35 дворів). [...] Східніше панських маєтностей було три селянські вулиці: Гора; знизу від неї звертала на схід, а потім – на південь вулиця Вербова (на котрій була хата, в якій у 1930 р. народився я, і яку у 1938 р.

перенесли на хутір Гай); дещо вище, так само на схід і далі на південь, підіймалася ще вулиця Матвіївська (бо закінчувалась хатою сім'ї з прізвищем "Матвії"). [...] За моєї пам'яті, у 30-х роках, окрім старих частин села Кутка та Гори, у ньому було два урочища – Закалиновець і Майківська вулиця за Мочарем, на яких було вже до 30 сільських дворів. На Закалиновці: Кушнери, Ковалі, Макарці, Дикали (Артем і Савка), Хамбилки і т. д.; на Майківській вулиці за Мочарем: Пилип-кушнір, Потап, Оверко, Іван Пранків, Дем'ян Симонівський, Хроїм, Федько Козлівський, Хома Миронівський та ін.»¹⁸.

Дуже чітким і повним з етнографічного погляду є опис дулібського хутора Гай, на який 1938 р. відселився батько Степана Арсентійовича з сім'єю: "В одному з кутків клину на Степанівці (при дорозі) був город та обійстя. В останнє входили хата (хата + хата + сіни + комора**), хлів, клуня, погріб. Хата стояла причілкою до дороги, фасадом до сходу, була покрита чорною бляхою, яку батько змазував "смилкою" кожні чотири роки. Клуня (у глибині двору – фасадом до дороги) була на сохах: двох в одну сторону від току, одній – у другу***. Хлів стояв східніше подвір'я, його двері виходили на західну до подвір'я сторону. На подвір'ї, орієнтовно навпроти клуні, трохи правіше від виходу із сіней, була криниця з корбою глибиною 17–18 м. За клунею – озерце, що літом частіше пересихало, хоча в окремі роки тримало воду впродовж усього літа. Город становив собою суцільний садок: від дороги до хати, від хати до клуні (на поперечний стаяк хати) росли вишні, кілька слив, а навпроти цього вишневого садка (через стежку, що вела від дороги до двору, східніше двору) росли яблуні, груші, сливи, між ними – різні городні культури"¹⁹; "Вода у батьковій криниці**** завжди була дуже добра. Хто йшов на ярмарок до Гощі, або ж з ярмарку (особливо у літню пору), заходив на наше подвір'я напиться води. А подвір'я, як продиктувала криниця, було облагоджене попри саму дорогу. І садок біля хати був, у тому числі, вишневий"²⁰.

З цієї цитати видно, що С. А. Макарчук намагався описати реалії з тодішнього селянського побуту з етнографічною точністю, застосовуючи відповідний науковий підхід (наприклад, кількість приміщень ("камер") у власне хаті: "хата + хата + сіни + комора"). Це ж простежується в характеристиці професора інтер'єру селянської хати, де важливими маркерами традиції були, зокрема, розміщення печі та орієнтація її устя ("челюстей"): "Розташування предметів у власне хаті – традиційно українське: вхід у сіни знадвору зі сходу, наліво із сіней були двері у "кухню"; справа у "кухні" – піч, яка челюстями дивилася на подвір'я, біля печі з півдня – піл. Навпроти печі на фасадній стіні – мисник. Попри фасадну стіну – столик, за яким щоденно харчувались. З "кухні" були двостворчаті двері у "велику" кімнату. У ній на покуті – по діагоналі від печі (покуть був ще у кухні), стояв святковий стіл. На фасадній, причілковій, частково на тильних стінах висіли образи в рушниках. У кутку причілкової і тильної стін стояло ліжко, на якому спали батько й мати. Попри грубку, що розділяла "кухню" і "велику" кімнату, стояло ще одне ліжко. На обох ліжках було по п'ять-шість подушок, складених одна на одну. Долівка у хаті десь, можливо, до середини 50-х років була земляною"²¹.

Описи традиційного будівництва волинян Гоцанщини С. А. Макарчук залишив також, характеризуючи господарство свого діда Михалка (“Його господарство (обійстя) складалося з хати, під одним дахом з хлівом, шопи (стояла у виднолику на віддалі метрів 30 від хати у напрямі на північ) та клуні з током і засторонками на сохах (розміщені метрів за 40, на городі вже крайньо села)”²²) та дядька Тараса (“Хата складалася з відносно великої кімнати і сіней. Сіни із заходу від луку, “хата” – зі сходу, з причілкою, двома вікнами до сходу. Вхід з південної сторони. При вході із сіней до “хати”, зліва біля сінешної стіни, стояла піч, що “дивилася” своїми челюстями на подвір’я. Від печі по притильній стіні був “піл” – настил з дощок, на якому спали. По діагоналі від печі – “красний” кут, у якому стояв стіл. Фасадна стіна теж мала два вікна, а при ній, як і при причілковій, були лави”²³).

Описуючи хату діда Каленика (до відселення його синів), С. А. Макарчук наголошував, що в тодішніх хатах волинських селян жила значна кількість осіб: “У 1930 р. у невеликій сільській хаті мешкали дід Каленик, баба Олександра, дядько Тарас, дячина Мотря, їхній син Сашко, батько Арсен, мати Ганна і я, а також тітки Палажка та Параска. Загалом – десять душ”²⁴.

У декількох місцях спогадів про Дуліби і дулібські хутори Степан Арсентійович згадував про використання бідними селянами під житло господарської будівлі – клуні: “Йосипа дід Каленик віддав у прийми до сільської дівчини Килини [...]. Мешкали у клуні: тобто хату (кімнату) зробили у південно-східному куті господарської будівлі, яка служила і за клуню для зберігання немолочених снопів, і за хлівець для корови, поросяти та курей, і за хату, якою часто бігали кури”; “Хата Мацька на хуторі – це клуня, у південно-східному куті якої було відгороджене місце на “хату”, в якій була і піч, і стіл – як в однокімнатній (однокамерній) хаті”; “Зусиллями родини поставили дядькові Тарасові клуню (на ділянці землі, яка належала дідові), а у ній – у південно-західному куті відгородили “хату” з піччю; якусь частину займав хлівець на одну рябу кобилу, корову та ягнята. Тобто, це було господарство, яке мали найбільш бідні”²⁵. Така практика на Гоцанщині й на інших волинських теренах була доволі поширена. Так, респонденти Р. Радовича про замешкування господарської споруди в будівлях типу “хата + сіни + комора” розповідали: “Як зростала сім’я (одружувався син. – Р. Р.), то батько комору давав синові і він там жив” (с. Бугрин Гоцанського р-ну Рівенської обл.). Через це в тридільних житлах подекуди трапляються комори з більшим вікном чи навіть грубкою (наприклад, хата кінця XIX ст. у с. Почапці Острозького р-ну Рівенської обл.). Проте, як наголошує Р. Радович, практика замешкування господарської будівлі на півночі етнографічної Волині не спричинила виникнення там житла типу “хата + сіни + хатина”, як, наприклад, на Поділлі чи Опіллі²⁶.

Наступний тематичний блок етнографічних відомостей у книзі спогадів С. А. Макачука – господарські заняття волинян. Професор писав, що більшість селянських господарств Дулібів (100 зі 160) мали земельні наділи площею

4–6 га; близько 20 господарств – 7–10 га. Така ж кількість господарів мали ділянки в 1–2 га. Більше 10 га мали близько п'яти господарств²⁷. Специфіку рільництва у Дулібах Степан Арсентійович охарактеризував так: “До комасації польовий масив ділився на три “руки”. Дві з них засівали чи засаджували, а одна була під паром – аж до жнив на ній випасали сільську худобу. По парі з угноєнням сіяли пшеницю, на неугноєних ділянках – жито. Наступного року на тих самих площах сіяли ярину та садили просапні на житницьку, поле відводилось під пар і т. д. Окремі частини польового масиву мали свої мікротопоніми, на зразок: Степанівка, Гай, Клин, Гора, Закалиновець, Грабовець, Круча, Роговка, Нивки, Мочар. Майже кожний селянин мав по одній нивці (ширшій чи вужчій) на кожному полі. На окремих полях (як, наприклад, на Степанівці) ниви мали довжину близько кілометра. Довгими були ниви на Горі, короткими – на Нивках, Клину»²⁸.

Щодо хутірного господарства свого батька Арсена, С. А. Макарчук писав, що його земельні угіддя були поділені на шість полів, де впродовж 1938–1949 рр. (від закладання хутора до запровадження колгоспу) застосовували таку сівозміну: *жито – конюшина – пшениця – жито – картопля*, інші просапні – ярові (ячмінь, овес, просо тощо) – знову жито і т. д., що дозволило збільшити врожайність у два рази. Під час опису батькового хутора Степан Арсентійович також вказував, що в господарстві було двоє коней (“дві кобили, які через рік народжували лоша”, яке по досягненню дворічного віку продавали), корова, телиця, декілька свиней, інколи – декілька овець, до 20 курей та до 10 гусей. До селянського реманенту належали віз, сани, упряж, млинок, а також різноманітні знаряддя праці, зокрема, сокира, ціп, коси та серпи²⁹.

На прикладі діда Михалка С. А. Макарчук описав (з етнографічними “цікавинками”) специфіку обмолоту збіжжя на Гоцанщині: “У клуні дід молотив житні снопи, робив з шести околотів кулі прямої соломи, що йшли на виготовлення сніпків для пошиття стріх хати, хліва, шопи, клуні. Пам'ятаю, що зимою на току клуні, коли молотив жито і робив кулі, ходив у дерев'яних “довбанках” – свого роду туфлях, видовбаних з дерева (напевно, з липи чи берези). Таке дерев'яне взуття було сухим і дуже теплим. Але ходити у ньому вулицями було незручно – довбанки не гнулися: зручними були хіба для стоячої роботи на току”³⁰.

У побуті селяни Гоцанщини також часто використовували кінну молотарку (“манеж”, “машина”), яка потребувала близько 20 робітників-сусідів; зерно мололи на ручних жорнах чи вітряках³¹. Щодо допоміжних господарських занять населення Дулібів, С. А. Макарчук відзначав, що в селі було дві кузні (“Не раз з батьком бував у кузні Івана Ковальового: дивився на горн, на те, як коваль молотом формував з червоного заліза різноманітні гаки, леміші, лопати, сапки”³²).

Колориту селянському побуту характеризованих волинських теренів надавали ярмарки. С. А. Макарчук згадував: “Поки не прийшли “Совети”, слова “базар” не чув. Під словом “ярмарок” розумів усілякі торги у містах і містечках, на які доводилось їздити з батьком, часом з батьком і матір'ю. Ще до 17 вересня

1939 р. багато разів був на ярмарках у Гощі, також у Тучині, Межирічі, Рівному, Корці, Острозі. Батько брав мене зі собою на ярмарок, адже, по-перше, я дуже хотів їхати з ним, просився узяти мене аж до плачу; по-друге, на ярмарку він залишав мене сидіти на підводі й берегти її, коней, мішки. Той обов'язок сторожити підводу не дуже мені подобався, але що було робити. Сам напросився на ярмарок, тепер радій з того. У пам'яті залишилось відчуття, що чекання на підводі майже завжди було дуже довгим. Виглядаю і наліво, і направо – а навколо вози, коні, воли, люди, а батька не видно та й не видно. Врешті, все-таки приходив. Приносив булку з салом (щось на зразок сучасного шпондера, але куди ліпшим і смачнішим). [...] Найбільше на ярмарку селяни продавали зерно, також птицю (курок чи гусок), яйця, які купували міські єврейки. Продавали також коней, корів, свиней, овець. Не раз селянин купував шкапу, яку додому не міг довести – падала дорогою. В окремих містах і містечках ярмарки мали свою спеціалізацію: в Острозі – бондарські вироби та сільськогосподарські знаряддя, горщики і миски; в Тучині – кошики, коловоротки, інші дерев'яні вироби, сукно, шкіра, кожухи. Гоща ніби не мала спеціалізації: усе продавали, усе купували»³³. Інформацію про ці волинські ярмарки з дитячих спогадів (зокрема, в Тучині) Степан Арсентійович навів і в посібнику «Етнографія України», поряд із всесвітньо відомим, завдяки Миколі Гоголеві, Сорочинським ярмарком³⁴.

У своїх мемуарних мініатюрах С. А. Макаручук згадав і про деякі звичаї громадського побуту, зокрема, випасання коней парубками, святкування сільських празників у Дулібах (весняного на св. Миколи та осіннього на Другу Пречисту) та сусідньому селі Майкові (на св. Івана: в цей день місцеві дівчата й парубки забавлялися парами на гойдалці в лісі, співали пісні, в т. ч. «Ой, у полі вітер віє, а жито половіє»). Професор відзначив і те що в Дулібах існувала громадська криниця, з якої брало воду близько десяти хат³⁵.

Степан Арсентійович залишив також опис звичаю спільної ночівлі парубків і дівчат, притаманний громадському побуту української молоді: «До весни 1938 р. мешкали у селі, а не на хуторі, куди перебралися саме весною 1938 р. У сім'ї наймолодшою була батькова сестра Палажка, дівка. Зимовими вечорами до неї на вечорниці приходило ще кілька дівок: Євдоха Микитівська, Мотря Мацькова, заходили парубки. Пізно вночі у «великій хаті» на земляну долівку стелили солом'яні мати, які накривали ряднами. Дівки та парубки лягали на них спати. І це не вважали чимсь поганим. Усі, хто з ким «спав», могли цілуватися, обійматися і просто спати. Але не більше»³⁶.

Докладніші відомості про цей звичай (відомий в літературі під терміном «досвітки») можна почерпнути, зокрема, з етнографічних праць Митрофана Дикарева³⁷ та етнологічних досліджень Ірини Ігнатенко³⁸. Згідно з польовими етнографічними матеріалами, які зафіксував 2014 р. на волинських теренах Хмільницького, Калинівського та Козятинського районів Вінницької області, «досвітки» були доволі поширеним явищем ще в 1940-х роках. Проте вони належать до т. зв. табуйованих тем: більшість респондентів не хоче розповідати

про них докладно, соромлячись говорити про побутування в минулому спільних ночівель парубків і дівчат до шлюбу. Натомість з точки зору функціональної раціональності народної культури цей звичай виконував важливу функцію – сприяв перевірці майбутнього шлюбного партнера на предмет інтимної сумісності. А зважаючи на відсутність практики розлучень в українській традиційній сільській громаді (що утруднювала пошук нового шлюбного партнера), це мало надзвичайну вагу.

Чільне місце в тематичному блоці етнографічних відомостей зі спогадів С. А. Макарчука, присвяченому звичаям громадського побуту населення Гоцанщини, займає опис “вітрякової толоки” (саме такою була назва мініатюри в рукописі характеризованої книги Степана Арсентійовича). В середині 1940-х років господар Остап Мельник придбав у с. Милятині (нині – Острозького р-ну Рівенської обл.) вітряк, для перевезення якого на свій хутір попросив допомоги підводами в селян дулібських хуторів. С. А. Макарчук, який безпосередньо брав участь у цій толоці, писав: “Виїхали раненько. Коли прибули до Милятина, вітряк уже був розібраний: всі його конструктивні частини, позначені майстрами крейдою і зарубками, лежали відповідним чином, за якимсь порядком. Усе почали вантажити на прибулі підводи. Вала розмістили на двох чи трьох розворах, відповідно повантажили млинові камені. Поволі вирушили у зворотню дорогу. Полуднували тим, що кожен узяв із собою. Уже пізно прибули до хутора Остапа, розвантажились і роз’їхались по хатах. У найближчу неділю господар заповів усім, хто брав участь у перевезенні вітряка, після відправи у церкві прийти до нього на гостину”³⁹. Степан Арсентійович зазначив, що господар частував толоківців, у т. ч., “самогонкою”. (наголошу, що саме гостина з алкогольними напоями була однією з головних ознак традиційних толок в українців⁴⁰).

Специфіку виготовлення “самогонки”, в Дулібах та на дулібських хуторах С. А. Макарчук описав в окремій мініатюрі: “Самогонку в нашому селі робили з усього, що містило в собі солод і могло на основі дріжджів чи якоїсь іншої закваски “переграти”: з жита (найбільше), пшениці, цукрових буряків, меляси, цукру, яблук, вишень і черешень, грушок. Доброю вважалася самогонка з житнього солоду. Технологія її виготовлення була такою: брали орієнтовно один пуд житнього зерна, запарювали його теплою водою і у стані вологості у великій мидниці чи цеберку залишали на кілька діб, доки зернини не пустять паростків, довжиною до півсантиметра (який менший, який довший). Пророщена зернина набирала солодкого смаку. Пророщене жито просушували на рядні на сонці, зимою – на печі. Потім такий висушений солод мололи у вітряку чи на жорнах як звичайне зерно на борошно. Борошно зі солода заколочували у питній воді в дерев’яній бочці чи “кадобі”. Солод з одного пуда змеленого солоду розколочували в бочці щонайменше на шість відер або й більше, додавали орієнтовно півкілограма дріжджів і таку заправлену дріжджами бочку залишали стояти в теплому місці (у хаті біля грубки) на 5–6 днів. Заправлений дріжджами солодовий розчин “грав” кілька днів, а коли переставав “трата”, його можна було переганяти”⁴¹.

На прикладі невеличких мемуарних мініатюр С. А. Макарчука можна охарактеризувати деякі елементи народних вірувань волинян Гощанщини, в т. ч., пов'язаних з демонологією: “Дуже врізалася мені у пам'ять розповідь дядька Макара про нечисту силу. Отже, дядько ходив на побачення з Тетяною Хурманівською. Хурмани жили на Горі, на південному краї села, Сотники – на Кутку – на його північному краї. Від Хурманів до Сотників віддаль – може й більша кілометра. Вийшов пізно вночі від Хурманів додому. Там, де починався спуск з Гори, дорогу йому з геганням перейшла гуска. Пройшов метрів 150. Навпроти хати Дудя дорогу тим же способом знову перейшла гуска, ще через 150–200 м (навпроти Терешка, біля сільської кузні) – знову та ж гуска, під горбочком навпроти Брося – знову. Дядько почав бігти до своєї хати, йому швидко відчинили й він замкнувся. Та не встиг лягти спати, як хтось почав сильно трясти хатні двері. Баба Євдоха сказала: “О! Вже привів за собою якусь відьму!”⁴².

Вірування в те, що відьми здатні перетворюватися на тварин чи неживі предмети є традиційними для українців та інших слов'ян⁴³. Щодо локальної специфіки демонології волинян, то цю проблематику як тему кандидатської дисертації розробляє випускниця кафедри етнології Львівського університету, нині – аспірантка Інституту народознавства НАН України Анастасія Кривенко (в її публікаціях наявний матеріал із сіл Гощанського та Острозького районів Рівненської області, зафіксований під час згаданої експедиції 2009 р.⁴⁴).

Одну з мемуарних мініатюр, які стосуються кінця 1930-х рр., С. А. Макарчук присвятив метеорологічним віруванням селян Гощанщини: “Була суха весна. Сонячний спекотний день. Церковна процесія на чолі зі священником і дяком, церковним хором і хоругвами вийшла за село у південному напрямі – на Кручу. На якомусь місці процесія зупинилася й відбулася відправа та освячення священником сухих полів. Далі – знову зупинка і відправа і т. д. Не пам'ятаю, чи пішов після тієї процесії дощ, але сама процесія залишилася в пам'яті.

Ще про погоду. Не за моєї пам'яті, але у селі старші люди про те розповідали не раз. Серед літа випав тихий, але чималий сніг. Такий, що рівно ліг кількасантиметровою ковдрою на жита і пшениці довгих селянських нив. Селяни не знали, що робити, бо такого не було зроду-віку. Одні брали мотузки (довжиною широти ниви) за кінці, натягали та йшли межами, поволі збиваючи, зісовуючи ті снігові ковдри з колосся зернових. Інші не робили нічого, просто чекали, доки той сніг розтане. Цікаво, що у тих, хто стягував сніг з квітування жита, врожаю не було. Натомість у тих, хто не чіпав того снігу, був добрий врожай”⁴⁵.

На жаль, у характеризованих спогадах С. А. Макарчук не залишив докладних описів календарних звичаїв та обрядів, зазначивши лише, що в Дулібах та на хуторі Гай “майже “класично” здійснювались обрядодії, пов'язані з Різдом, святом Василя, Масницею, Великоднем, Зеленими Святами, Іваном-Купала, осінніми святами»⁴⁶. В контексті цього варто вказати, що інформацію про відзначення свят весняного та літнього календарних циклів на Гощанщині в липні

2009 р. записали тодішні студенти кафедри етнології Львівського університету Юрій Пуківський та Марія Баглай. У 2014 р. Ю. Пуківський захистив кандидатську дисертацію “Весняна календарно-побутова обрядовість українців історико-етнографічної Волині: загальноетнічні риси і локальна специфіка” (науковий керівник – професор Михайло Степанович Глушко); аспірантка кафедри етнології Львівського університету М. Баглай нині працює над кандидатським дослідженням “Традиційна літня календарно-побутова обрядовість волинян: загальноукраїнські риси та локальні особливості” (науковий керівник – доцент Володимир Васильович Галайчук). Авторству цих молодих дослідників належить значна кількість статей, з яких можна почерпнути інформацію про специфіку відзначення календарних свят на теренах Гощанщини⁴⁷. На основі викладеного матеріалу бачимо, що книга мемуарних мініатюр професора Степана Арсентійовича Макарчука “Побачене, почуте, пережите” містить значний пласт етнографічних матеріалів, які стосуються традиційної культури волинян (будівництва, господарських занять, громадського побуту, народних вірувань та ін.). Наведені в ній етнографічні факти є вірогідними, адже, будучи етнологом, С. А. Макарчук описував явища традиційної культури місцевого населення сучасного Гощанського району Рівенської області не лише як очевидець, але і як науковець.

THE MEMOIRES OF STEPAN MAKARCHUK AS A SOURCE FOR STUDYING NATIONAL CULTURE OF VOLHYNIA

Roman TARNAVSKY

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Ethnology

The article is about ethnographical aspects in the book of memoirs of Stepan Makarchuk, the professor of Department of Ethnology in Ivan Franko national University of Lviv. The title of the book is “What Was Seen, Heard and Endured: Memoire Sketches”. In his book Prof Makarchuk shows many aspects of traditional culture of Volhynia, the region where he was born, especially those concerning buildings, beliefs, daily routine etc.

Key words: Stepan Makarchuk, memoirs, Volhynia, traditional Culture

¹ Макарчук С. Побачене, почуте, пережите: Мемуарні мініатюри / Степан Макарчук ; ред. Роман Тарнавський. – Київ : Атіка, 2015. – 220 с., іл.

² Докладніше див.: Макарчук С. А. Джерелознавство історії України : навч. посібник / С. А. Макарчук. – Львів : Світ, 2008.

³ Макарчук С. Писемні джерела з історії України : навч. посібник / Степан Макарчук. – Львів : Світ, 1999. – С. 294–296.

⁴ Макарчук С. Сумна рефлексія 2013 р. на криваве “чудо” Волині 1943 р. / Степан Макарчук // Волинська трагедія : через історію до порозуміння : Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Луцьк, 19–20 червня 2013 року. – Луцьк : Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, 2013. – С. 154–163.

⁵ *Макарчук С.* Тарас Шевченко – натхненник визвольної боротьби волинських українців в роки німецької окупації / Степан Макарчук // Народознавчі зошити. – 2014. – № 2. – Серія історична. – С. 193–198.

⁶ *Макарчук С.* Історичний факультет Львівського університету у 1951–1956 роках / Степан Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – Вип. 50 : До 75-річчя історичного факультету / за ред. Руслана Сіромського та Романа Тарнавського. – С. 315–339.

⁷ *Макарчук С.* З професором Григорієм Гербільським серед істориків Львівського університету. Спогад. 1951–1956 і 1973–1977 роки / Степан Макарчук // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Львів : Апріорі, 2012. – Вип. 15. – С. 284–309.

⁸ *Макарчук С.* Етнографи Українського державного музею етнографії та художнього промислу у Львові у 1959–1965 рр. / Степан Макарчук // З любов'ю до народів: Ювілейний збірник на пошану члена-кореспондента НАН України В. І. Наулка. – Київ : Український письменник, 2013. – С. 177–191; *Макарчук С.* Етнографи Українського державного музею етнографії та художнього промислу у Львові: 1959–1965 рр. (спогади, архівні матеріали) / Степан Макарчук // Народознавчі зошити. – 2014. – № 2. – Серія історична. – С. 299–309.

⁹ *Рачковський Г.* Польові етнографічні дослідження кафедри етнології Львівського університету (1998–2013): географія, тематика, здобутки / Григорій Рачковський // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – Вип. 50 : До 75-річчя історичного факультету / за ред. Руслана Сіромського та Романа Тарнавського. – С. 597, 610–611.

¹⁰ *Немец В.* Обрядовість післявесільного циклу на Волині: співвідношення традицій та інновацій (друга пол. XIX – XX ст.) / Віктор Немец // Народознавчі зошити. – 2010. – № 5–6. – С. 687.

¹¹ *Кравченко В. Г.* Свадьба в с. Курозванах / В. Г. Кравченко // Труды Общества исследователей Вольни. – Житомир : Типография М. Дененмана, 1902. – Т. 1. – С. 118–150; *Пащук І.* Запис В. Г. Кравченком весілля у Курозванах / І. Пащук // Гоцанське Погориння: давнина і сучасність : науковий збірник матеріалів науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 850-річчю Гощі, 14–15 червня 2002 року. – Рівне ; Гоща : Перспектива, 2002. – С. 116–119.

¹² *Макарчук С.* Побачене, почуте, пережите... – С. 8, 17.

¹³ Там само. – С. 22.

¹⁴ *Макарчук С.* Громада і громадський побут / С. Макарчук // Етнографія України : навч. посібник / за ред. С. А. Макарчука. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Львів : Світ, 2004. – С. 344.

¹⁵ *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел: материалы и исследования / П. П. Чубинский. – Санкт-Петербург : Типография К. В. Трубникова, 1872. – Т. VI : Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. – 90, 113–118 та ін.

¹⁶ *Данилюк А.* Шляхами України: Етнографічний нарис / Архип Данилюк. – Львів : Світ, 2003. – 41–50.

¹⁷ *Радович Р.* Традиційне житло на півночі етнографічної Волині: особливості та волинсько-поліські паралелі (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / Роман Радович // Народознавчі зошити. – 2012. – № 2. – С. 201–217.

* Відзначу, що професор С. А. Макарчук, як народжений на Гоцанщині, вживав назву цієї ріки в чоловічому роді та з наголосом на другому складі.

¹⁸ *Макарчук С.* Побачене, почуте, пережите... – С. 7–8.

** С. А. Макарчук зазначав: “У коморі були засіки на зерно; на коморному бальку висіла торба з напісухм м'ясом, а на підлозі стояв плетений з лози кошик із соленим салом. Тут же стояли бабина і материна скрині, у яких був жіночий святковий одяг та колодки полотна”. Інформація за: *Макарчук С.* Побачене, почуте, пережите... – С. 25.

*** Клуни “на сошках” кінця XIX – початку XX ст. у Рівенській обл. (Гоцанському, Острозькому та Здолбунівському р-нах) фіксував А. Данилюк. Він писав, що ці сохи розміщували так, щоб підкреслити межі току та засторонків. Як приклад, учений навів опис клуні на трьох масивних сохах зі с. Бочаниці; в цьому ж селі була хата 1932 р. під одним дахом із клунею – частину даху над сіними та клунею тримали три сохи по осі будинку. Інформація за: *Данилюк А. Шляхами України...* – С. 49–50.

¹⁹ *Макарчук С.* Побачене, почуте, пережите... – С. 25.

**** Опис копання цієї криниці Степан Арсентійович навів в окремій мемуарній мініатюрі. Інформація за: *Макарчук С.* Побачене, почуте, пережите... – С. 25–26.

²⁰ *Макарчук С.* Побачене, почуте, пережите... – С. 26.

²¹ Там само. – С. 25.

²² Там само. – С. 16.

²³ Там само. – С. 12.

²⁴ Там само. – С. 11.

²⁵ Там само. – С. 10–12, 41.

²⁶ *Радович Р.* Традиційне житло на півночі етнографічної Волині... – С. 204.

²⁷ *Макарчук С.* Побачене, почуте, пережите... – С. 8.

²⁸ Там само. – С. 8–9.

²⁹ Там само. – С. 25.

³⁰ Там само. – С. 16.

³¹ Там само. – С. 37, 41–42, 48–49.

³² Там само. – С. 8.

³³ Там само. – С. 19.

³⁴ *Макарчук С.* Громада і громадський побут... – С. 336.

³⁵ *Макарчук С.* Побачене, почуте, пережите... – С. 9, 16, 22, 25.

³⁶ Там само. – С. 22–23.

³⁷ *Дикарев М.* Збірки сільської молодіжної на Україні / Митрофан Дикарев // Матеріяли до українсько-руської етнології. – Львів : Етнографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка у Львові, 1918. – Т. XVIII. – С. 200–235.

³⁸ *Ігнатенко І.* Дошлюбне спілкування української молоді / Ірина Ігнатенко // Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. / наук. ред. М. Гримич. – Т. 2 : Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – Київ : Дуліби, 2010. – С. 43–49.

³⁹ *Макарчук С.* Побачене, почуте, пережите... – С. 49.

⁴⁰ Докладніше див.: *Тарнавський Р. Б.* Толока та супряга в громадському побуті селян Південно-Західного історико-етнографічного регіону України: культурно-генетична проблема : автореф. канд. іст. наук: 07.00.05 – етнологія / Роман Богданович Тарнавський. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 20 с.

⁴¹ *Макарчук С.* Побачене, почуте, пережите... – С. 51–53.

⁴² Там само. – С. 23.

⁴³ Докладніше див.: *Виноградова Л. Н.* Великий пост / Л. Н. Виноградова, С. М. Толстая // Славянские древности : Этнолингвистический словарь : в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. – Москва : Международные отношения, 1995. – Т. I : А–Г. – С. 297–298.

⁴⁴ *Кривенко А.* Осика в традиційних демонологічних уявленнях волинян (на основі польових етнографічних матеріалів) / Анастасія Кривенко // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – Київ, 2014. – Вип. 42. – С. 47.

⁴⁵ *Макарчук С.* Побачене, почуте, пережите... – С. 23.

⁴⁶ Там само. – С. 10.

⁴⁷ *Баглай М.* Обрядові функції троїцької рослинності у волинян (за етнографічними матеріалами експедицій 2009–2010 рр.) / Марія Баглай // Народознавчі зошити. – 2013. – № 4. – С. 608–615; *Пуківський Ю.* Навський Великдень – “свято мерців”: традиційні звичаї та обряди (за матеріалами з історико-етнографічної Волині) / Юрій Пуківський // Народознавчі зошити. – 2014. – № 2. – С. 264–269 та ін.